

DE TOPONÍMIA TRIBAL I CLÀNICA BERBER A LES ILLES ORIENTALS D'AL-ANDALUS.

Miquel BARCELÓ

Tot i que alguns historiadors¹, esporàdicament, havien assenyalat la possible importància de l'establiment de clans tribals berbers a al-Andalus, serà el treball de P. Guichard² que definitivament fonamentarà amb prou dades la hipòtesi d'un ample feix migratori berber que ha acabat forçant, tanmateix, una revisió profunda dels pressupòsits des dels quals s'entenia la història andalusina. A la vegada el treball de P. Guichard ha atorgat a la investigació toponímica un caràcter molt especial atès que l'espai tribal berber apareix, com, per altra banda, qualsevol espai de comunitats camperoles de tendències endogàmiques i generadores de formes de regiment polític a través del parentiu, com un immens retaule onomàstic dotat d'una resistència fixada³. El fet de disposar de retaules onomàstics del Magrib, dels segles IV/X al VII/XIII, facilita sens dubte una recerca la major dificultat de la qual, pel que fa a al-Andalus oriental (*al-sharq al-Andalus*), és la procedència indirecta dels materials toponímics, filtrats pel català dels escribes i torsimany catalans dels *Llibres de Repartiment* i, posteriorment, pels notaris.

A. Poveda i Sànchez ha iniciat amb solidesa l'estudi de la toponímia àrab i berber de Mayūrqa⁴ i ha dreçat un primer llistat⁵ que proporcionarà, sens dubte, molts d'anys de treball a la recerca. La intenció d'aquest paper és, justament, d'oferir alguns suggeriments d'identificació de topònims berbers de Mayūrqa i de Manūrqa.

1) *Zarrag* < *Zūrāg*

—«rahal Abenizarrag arraya» i «rahal Abenizarragx almagzen», situats al *juz'* de Jijnau-Batra⁶.- Es tracta segurament d'un clan dels *Zūrāg* que Ibn Ḥawqal⁷ enumera entre les tribus *Zanāta*. La forma *Zūrāg* és propera al nom propi femení *Zūrag/Zūreg* i, molt probablement, ambdues formes siguin derivacions de **Tāzūrāgt*, nom femení berber i ben documentat al segle III/IX⁸.

2) *Huacner* < *Wagmar*

—«rahal huaner abenjuluk alguazara» i «rahal huacner almagzen», situats també al *juz'* de Jijnau-Batra⁹.- Al-Bakrī¹⁰ esmenta els Banū *Wagmar* entre les tribus *Bargawata*, seguidors fins el 420/1029 de les revelacions fetes a un «fals» profeta berber i fundador d'una dinastia, Salih b. Ṭarfī, i reunides en un llibre de vuitanta sures en llengua berber. El 420/1029 els *Bargawata* són derrotats per l'*amir* Tamīm dels Banū Ifrān que ocupa el territori *bargawata* i expulsa part de la

població. És plausible pensar que els Banū Wagmar que arribaren a Mayūrqa ho feren amb posterioritat a 420/1029¹¹.

3) *Alcoraia* < al-Kurāya

—«rahal alcoraia» i «alqueria alcoraya», situada al *juz'* de Muntuy¹²; i, a Manūrqa, «rahal alcuraya dalhambra»¹³.- Ibn Hawqal¹⁴ esmenta Kurāya entre les tribus Zanāta. És un grup no gens documentat posteriorment, tot i que ha deixat rastre toponímic a un lloc, Guraya, situat a 28 km. a l'oest de Xerxel (Algèria) i a un Jibāl Gurāya al nord de Bugia¹⁵. Són a excloure les etimologies proposades pel *Corpus de Toponimia Balear*, —*al-qurāi'a* «la calabacita»¹⁶— com impugna J. Coromines proposant, en canvi, un raríssim diminutiu de *al-qarya*¹⁷, recollint silentment una vella proposta de M. Sanchis Guarner¹⁸ que suggerí exactament el mateix origen per l'Alcoraia d'Alacant. Aquest tipus de dispersió dels assentaments, com els Banū Gafūl, per exemple, és més congruent amb la de clans tribals que amb l'ús d'un rar diminutiu. Per altra banda no està gens clar perquè en el *Llibre del Repartiment*, que tradueix l'espai social andalusí, és qualifica de rahal una «petita alqueria» quan la distinció, almenys pel que sabem fins ara, no es fonamenta en la mesura de l'espai abastat, tot i que l'alqueria estadísticament, a Mayurqa, sigui el doble d'extensa que el rahal¹⁹.

4) *Quedema, Chadima* < Kutāma

—«alqueria Alquedema»²⁰, a Manūrqa.- Els establiments de grups de Kutāma a al-Andalus, des de pràcticament l'ocupació del 92/711, està força ben documentat, sobretot a *sharq al-Andalus*²¹. Una molt semblant solució fonètica es troba a l'alqueria Benicudema, a les muntanyes del Coll de Rates, al sud del País Valencià²².

5) *Beni Gaful* < Banū Gafūl

—«alqueria Benigaful» i «rahal Benigaful xica l(e)zagera», situats al *juz'* de Jijnau-Batra²³.- P. Guichard²⁴ considerarà que els Benigafull, de la Vall d'Uixó (Castelló), i de Mallorca, eren grups de la tribu Nafza, esmentada per Ibn Ḥawqal com a Zanāta²⁶. La identificació de dos curiosos topònims, un a Mayūrqa i l'altre a Manūrqa, Ḥamīm i Beni Mann Allāh, em va permetre de suggerir, d'acord amb la genealogia de Ḥamīm b. Mann Allāh fornida per al-Bakrī, que els Banī Gafūl podrien ser Gumāra entre els quals Ḥamīm i la seva família desenvolupà les seves «falses» profecies i revelacions fins el 357/927-928²⁷. Els Gumāra estan força representats a Mayūrqa²⁸.

6) *Benifurani* < Banū Furānik

—«in termino de Beniforani»²⁹.- Els Banū Furānik, un clan dels Nafza, estan ja ben documentats a Qurtuba el segle III/IX³⁰. Hom ignora completament la cronologia del pas a Mayūrqa de qualsevol fracció dels Banū Furānik; però l'excel·lent posició del seu territori, als estreps del Coll de Sòller, tot mirant cap a Ciutat, i' on les captacions d'aigua són més que assegurades, fa plausible pensar en una instal·lació primerenca, tal vegada remutant-se a l'època organitzativa d'Iṣām al-Khawlanī, als primers seixanta anys del segle IV/X³¹.

7) *Benitaref* < Banū Ṭarīf

—«rahal Benitaref» situat al *juz'* de Jijnau-Batra³².- Ibn Ḥazm³³ fa esment d'un clan Banū Ṭarīf, de la tribu Maṣmuda instal·lats de bona hora a la zona d'Osu-na³⁴. Al-Bakrī³⁵ en un text un poc esburbat identifica també els Banū Ṭarīf en el territori de Maṣmuda tot limitant amb els agrupaments Ṣanhaja, a la zona de Ṭanja. Els Banū Ṭarīf ocupen un *qaṣr* envoltat de vastes plantacions d'arbres.

8) *Beniamira* < Banū 'Amīra

—«alqueria Beniamira (Beniagmira)», situada al *juz'* de Yartân³⁶; i «rahal Benjamira», situat al terme de Manacor³⁷.- Un clan dels Nafza, els Banū 'Amīra estan documentats entorn de Shāṭba (Xàtiva). Els Nafza tenen assentaments gairebé arreu d'al-Andalus com ha demostrat P. Guichard³⁸.

9) *Aurixam* < berb. yūriken, àr. ūrika, wārika.

—«rahal aurixam», «rahal Taurixam» situat al *juz'* d'al-Jibāl.³⁹- Al-Bakrī⁴⁰ situa els Ūrika entorn de la ciutat d'Āgmāt, tot just al nord de Marrāqush, i al sud-est de la vessant de l'Atlas, al llarg d'un *wādī* Ūrika. Després de la fundació de Marrāqush (454/1062) acabaren formant part del complex tribal del *hawz*⁴¹. Fa estona ja que J. Coromines⁴² va proposar aquesta identificació sense que ningú, que jo sàpiga, l'hagi recollida. La grafia Aurixam és, efectivament, la correcta tot i que Taurixam no fa altra cosa que incorporar l'article definit berber *-t*. Desconec, per ara, en canvi, qualsevol documentació del segle XIII del Turixant, al sud de Caimari⁴³. Aquest grup Yūriken, que evidentment mantenia el seu nom en la forma berber, molt probablement passa a Mayūrqa en època almoràvit. El fet de trobar instal·lats a Mayūrqa altres agrupaments provinents del Magrib profund⁴⁴ fa pensar en una petita immigració conjunta provinent dels entorns de Marrāqush.

1. J. CARO BAROJA, *Los pueblos del norte de la Península Ibérica: análisis histórico-cultural*, Madrid 1943; i *Estudios Magrebies*, Madrid 1957. J. BOSCH VILÀ, *Establecimientos de grupos humanos norte-africanos en la Península Ibérica a raíz de la invasión musulmana*, a «Atti del 1.º Congresso Internazionale di Studi Nord-Africani», Cagliari 1965, p. 147-161; *El elemento humano norteafricano en la historia de la España musulmana*, a «Cuadernos de la Biblioteca Española de Tetuán», II (1964) p. 17-37. I per a una estimació global de la bibliografia: J. BOSCH VILÀ, *A propósito de la berberización de al-Andalus*, a «Les Cahiers de la Tunisie» (1978) p. 129-141; i *Andalucía islámica: arabización y berberización. Apuntes y reflexiones en torno a un viejo tema*, a «Andalucía islámica», I (1980) p. 9-42. C. E. DUBLER, *Über Berbersiedlungen auf der Iberischen Halbinsel*, a «Sache Ort und Wort, Festschrift Jakob Jud, Romanica Helvetica» 20 (1943) 183-196.

2. *Structures sociales «orientales» et «occidentales» dans l'Espagne musulmane*, Paris-Le Haye, 1977. Hi ha una traducció al castellà anterior a l'edició francesa que porta el títol de *Al-Andalus Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*. Barcelona 1976.

3. Veure les fonamentades prevencions contra el formalisme de l'antropologia de R. GALLISSOT, *Au Maghreb: sociétés segmentaires et violence politique. Critique des interprétations par la segmentarité: rapports d'exploitation et reproduction sociale*, a «Cahiers de la Méditerranée. Actes des journées d'Études 1977», Nice 1978, p. 33-59.

4. *Introducción al estudio de la toponimia árabe-musulmana de Mayūrqa según la documentación de los archivos de la Ciutat de Mallorca (1232-1276)*, a «Awraq» III (1980) p. 76-101.
5. *Repertori de toponímia àrabo-musulmana de Mayūrqa segons la documentació dels arxius de la Ciutat de Mallorca (1232-1276/1229-1230)*, a «Fontes Rerum Balearium», III (1979-1980) p. 82-119. Citaré sempre POVEDA, F.R.B.
6. POVEDA, F.R.B. p. 86.
7. *Kitāb šurat al-arḍ* ed. J. H. Kramers, Leyden 1967³, p. 106.
8. T. LEWICKI, *Du nouveau sur la liste des tribus berbères d'Ibn Hawqal*, a «Folia Orientalia», XIII (1971) p. 187.
9. POVEDA, F.R.B. p. 110.
10. *Kitāb al-Magrib fī dhikr bilād Ifrīqiya wa-l-Magrib*, ed. i trad. de M.G. DE SLANE, reed. (1.^a ed. Alger 1911-1913), Paris 1965, p. 141 (text àrab) i 270 (trad.).
11. *Op. cit.*, p. 141 (text àrab) i 271 (trad.).
12. POVEDA, F.R.B. p. 90.
13. R. ROSSELLÓ VAQUER, *Aportació a la història medieval de Menorca. El segle XIII*, Ciutadella 1980, p. 20.
14. *Kitāb šurat...* p. 106. Veure M. BARCELÓ, *Sobre tres topònims berbers a les Illes Orientals d'al-Andalus*, a «Faventia» 2/2 (1980) p. 133.
15. T. LEWICKI, *Du nouveau*, p. 194.
16. Ed. per J. MASCARÓ PASARIUS, 1962-1963, I, p. 17.
17. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana I*, Barcelona 1980, p. 164.
18. *Introducción a la historia lingüística de Valencia*, Valencia 1948, p. 91.
19. A. POVEDA, *Introducción al estudio de la toponimia* p. 99-100.
20. R. ROSSELLÓ VAQUER, *Aportació a la història medieval de Menorca*, p. 22.
21. P. GUICHARD, *Le peuplement de la région de Valence aux deux premiers siècles de la domination musulmane*, a «Mélanges de la Casa de Velázquez», V (1969) p. 103-158; i *Structures sociales*, p. 267-281.
22. F. MATEU Y LLOPIS, *Nómina de los musulmanes de las montañas del Coll de Rates, del Reino de Valencia, en 1409*, a «al-Andalus», VII (1949) p. 306 i 330.
23. POVEDA, F.R.B. p. 101.
24. *Le peuplement de la région de Valence*, p. 138. A. POVEDA el segueix: *Introducción al estudio de la toponimia*, p. 79 i 81. Més tard P. GUICHARD sembla no acceptar més l'atribució (*Structures sociales*, p. 338-339).
25. S'hauria d'incloure el Benigafull de Menorca que no tinc documentat, però, al XIII.
26. *Kitāb šurat*, p. 106.
27. Ho conta al-Bakrī (*Kitāb al-Magrib*, p. 100-101 (text àrab), i 197-200 (trad.)). Veure M. BARCELÓ, *Sobre tres topònims*, p. 131-132.
28. Encara que tal vegada menys del que s'ha inicialment pensat si «aglomerar» i «benigomar» són, com suggereix F. CORRIENTE, *Binigomar* (Bani 'Umar on l'ayn inicial esdevé un *gayn*, tot i que també pot resultar un *hā'*) (*A Grammatical Sketch of the Spanish Arabic Bundle*, Madrid 1977, p. 56 i 76).
29. La primera documentació del topònim que coneix data del gener de 1233 (J. VICH Y SALOM i J. MUNTANER Y BUJOSA, *Documenta Regni Majoricarum. Miscelánea*. Palma de Mallorca 1945, p. 20-22) i d'abril de 1236 (*Registres de Cartes Reials de l'Arxiu Històric de Mallorca*, Reg. 341, 90r.).
30. P. GUICHARD, *Structures sociales*, p. 264,325-327.
31. G. ROSSELLÓ BORDOY, *L'Islam a les Illes Balears*, Palma de Mallorca 1968, p. 31-36; M. BARCELÓ, *Alguns problemes d'història agrària mallorquina suggerits pel text d'al-Zuhrī*, a «Recerques», 8 (1978) p. 27-49.

32. POVEDA, F.R.B. p. 103.
33. *Kitāb jamharat ansab al-'Arab* ed. E. LÉVI-PROVENÇAL, Le Caire 1948, p. 465-467.
34. P. GUICHARD. *Structures sociales*, p. 252-253.
35. *Kitāb al-Magrib*, p. 104-105 (text àrab) i 205-206 (trad.)
36. POVEDA, F.R.B. P.99.
37. POVEDA, F.R.B. p. 104. L'esment, datat el 1260, procedeix de l'A.H.M. Registre 343, f. 51. Molt possiblement es tracta de l'alqueria del *Repartment*.
38. P. GUICHARD, *Structures sociales*, p. 260-267.
39. POVEDA, F.R.B., p. 96. També a un document de 1266 es llegeix Taurenxat (*op. cit.* p. 117).
40. *Kitāb al-Magrib*, p. 153-154 (text àrab) i 290-293 (trad.).
41. Veure el fonamental estudi de P. PASCON, *Le haouz de Marrakech*, I, Rabat 1977, p. 150-166.
42. *Sobre els noms de lloc d'origen berber*, a «Entre dos llenguatges» Barcelona 1976, p. 225-227. La identificació li fou suggerida pel professor Mammeri (p. 226).
43. J. COROMINES es mostra raonablement indecís respecte d'aquest topònim (Veure'l a *Corpus de Toponímia Balear*, VI, p. 2959-2960). Caldria, evidentment, provar de documentar-lo i anar sobre el terreny.
44. M. BARCELÓ, *Els de Marraqush. Una immigració d'època almoràvit?*, (en premsa).

DEBAT:

E. Moreu-Rey expressa la seva satisfacció de comprovar com els estudis han progressat des de fa pocs anys gràcies als historiadors musulmans; i també pel fet que al llarg del Col·loqui s'hagi anat posant de manifest la constant interdependència de la toponímia i l'antroponímia. Demana aclariments sobre el valor de les versions aràbigues, i de les possibles deformacions i dialectalismes.